

A Deuteronomiumi Történeti Mű*

ABSTRACT

This study is a review of the scholarly works on the Deuteronomistic History Writing and it aims at presenting the different approaches and at collecting the arguments in favour or against this major hypothesis of biblical exegesis of the 20th century. After mentioning the forerunners, the study begins with M. Noth thesis and thereupon it tackles the further developments of the theory, i.e., the double or triple redactions of the books from Joshua to 2Kings. The author tries to distinguish different trends in today's research also and shows similarities and differences between the newly discovered insights. Certainly there are unique scholars like J. Van Seters, but there are opponents to the theory like E. A. Knauf; nevertheless, the integration is possible, and the consistent basis of a commentary work can be established.

Rövid áttekintésünk csupán egyetlen célt szolgálhat: a készülő új kommentársorozat kapcsán keresheti a magyar szerzők közötti konszenzust, ha nem is konformitást, azért, hogy az így megszülető művek között ne legyen olyan ellentmondás, ami már a kommentárok használatát is zavarná. Ebből a szempontból szükséges az áttekintés,¹ hogy aztán a kutatás gazdag tárházában mindenki megtalálhassa azt a referenciapontot, amelybe kapaszkodva írja, avagy érti a kommentárt.

Köztudott, hogy M. Noth a DTM atyja; 1943-ban megjelent műve változatlanul alapmű, még ha eltérünk is tőle, mindig világos, hogy ennek a műnek az alapján dolgozunk. Röviden úgy fogalmazom meg Noth tételét, hogy bár a Józsa–2Kir könyvei külön könyvek, mégis egy nagy történetírói mű részei; e történeti mű, bár számtalan kis korábbi egységet felhasznált (tehát mozaiknak tekinthető), teológiai nézetében mégis annyira egységes, hogy egyetlen ember vagy egy iskola művének tekinthető; s azért deuteronomiumi, mert a deuteronomiumi teológia

* Mindenképpen szót kell ejtenünk a terminológiáról. Az 5Móz könyvét nevezem Deuteronomiumnak, a szokásos elnevezés használatával. Úgy tűnik, ez az eredetileg törvénykönyv formájában keletkezett irodalmi alkotás (későbbi kiegészítéseivel együtt) nem egy ember, hanem egy mozgalom teológiáját tükrözi, azon mozgalomét, amely a deuteronomiumi reformot Jósias király vezetésével végrehajtotta. Megszemélyesítve ezt a mozgalmat deuteronomistának nevezem, annak meghagyásával, hogy Jósias halálával a mozgalom nem szűnt meg, hanem még a babiloni fogság után is megvolt. – A történeti mű neve azért Deuteronomiumi, mert az 5Móz teológiájának főbb elemeit képviseli (kultuszcentralizáció, illegitim kultusz elleni harc, Isten törvényének megtartása, monolátria stb.). Deuteronomisztikusnak nevezem azt a redakcionális tevékenységet, ami ebben a szellemben más könyveket (Pentateuchust, prófétai könyveket, zsoltárokat) érintett.

¹ Nagyon jó áttekintést nyújt a KNOPPERS–MC CONVILLE: *Reconsidering Israel and Judah* (2000). A kiadók az elmúlt fél évszázad fontos tanulmányait gyűjtik egybe, s adják az angolul olvasók kezébe.

szolgáltatja számára az eszmei alapot.² Hozzáfűzhetjük még mindehhez, hogy a deuteronomiumi teológia sajátos módon dolgozta fel a babiloni fogság tényét: bűnvallásként, ami meglehetősen ritka a nemzeti történetírások között; ez a bűnvallás egyszersmind ígéret is: ha Izrael visszatér Istenéhez, megtartja törvényeit, akkor az országot is visszakaphatja. – Jegyezzük még meg, hogy M. Noth ezt a művét a II. világháború során írta, amikor Kelet-Poroszországban ő maga is fogságba esett, és semmilyen más irodalma nem volt, mint egy zsebkiadású héber Biblia (kritikai apparátus nélkül); persze visszatérve pótolta az irodalmat, de nagy ívű áttekintése innen érhető.³ – S egy másik megjegyzés: ugyan Noth tétele gyors és átütő sikert aratott, mégis voltak olyan hangok, amelyek soha nem fogadták el a DTM létezését: O. Eißfeldt, aki a klasszikus forráselmélet híve volt,⁴ mindig elutasító maradt Nothtal szemben; a másik példa talán azért nem ismert, mert C. Westermann ritkán nyilatkozott a Bibliának ezen passzusairól.⁵ Érve viszont, elsősorban a Salamon-történetek különállása a Kir-ben, meglehetősen súlyosnak tűnik ma is. – Megerősítést viszont egy párhuzamos munkától kapott Noth: A. Jepsen könyve ugyan tíz évvel később jelent meg, mégis ugyanolyan eredményre jut, mint Noth⁶ – csupán az lehetett az eltérés, hogy Jepsen az NDK területén élt már ekkor. Igaz ugyan, hogy míg Noth egyetlen szerzőt (vagy szerzői kört) feltételez, Jepsen már több redakcióról beszél – s ez lett a további kutatás számára is a mérvadó.

Annál érdekesebb, hogy a további redakciók feltételezésének megjelenése még hosszú ideig váratott magára: csak a hetvenes években jelent meg. A késést viszont pótolta az, hogy egymástól függetlenül két helyen is: Amerikában és Németországban; igaz ugyan, hogy ez a két teória egymástól teljesen elütő nézet, s

2 Jóllehet M. Noth végig egy szerzőről beszél, mégis elképzelhető (és a kutatás így is tekint rá), hogy kollektív szerzőség áll a DTM mögött. Ha történetírásról beszélünk, akkor nyilván nem elhanyagolható a történetíró személye! Meg kell azonban jegyezzük, hogy ekőrül is viták vannak. Híres N. Lohfink dolgozata, aki 1995-ben tagadta a „deuteronomiumi mozgalom” létezését – teljesen jogosan utalva arra, hogy nem is biztos, hogy mindenki ugyanazt érti ezen a gondolaton, hiszen J. Wellhausen még a deuteronomiumi reform utáni irodalmi tevékenységet értette, ami teológiailag az 5Móz hatása alatt állt (durván tehát a fent „deuteronomisztikusnak” nevezett fogalomról van szó). A XX. század második felében azonban inkább azt a vallásos-politikai mozgalmat nevezik így, amely a deuteronomiumi reformhoz vezetett. Lohfink azzal érvel, hogy az irodalmi sajátosságok kiértékelése messze nem elegendő ahhoz, hogy szociológiailag is egy mozgalmat feltételezzünk. Cikkét lásd angolul is: LOHFINK: Was There a Deuteronomistic Movement, 36–66. Ugyanezen kötet 67–82. lapjain R. R. Wilson kifejezetten szociológiai szempontok szerint veszi górcső alá a kérdést: WILSON: Who Was the Deuteronomist, 67–82. Ő is úgy látja, hogy a kutatásban a mozgalom feltételezésének alapja leginkább irodalmi megnyilatkozásokon alapul. Véleménye kettős: ha kitarunk amellett, hogy ezeket az irodalmi megnyilatkozásokat egy iskolának/mozgalomnak tulajdonítsuk, akkor ennek a mozgalomnak a határait messze ki kell tolnunk. A másik lehetőség viszont az, hogy ha tudomásul vesszük, hogy a „deuteronomista” jelző ennyire amorf, akkor használhatatlan fogalomként elhagyjuk. . .

3 NOTH: Überlieferungsgeschichtliche Studien (1943) – Noth művének kiértékeléséhez lásd MCKENZIE–GRAHAM: The History of Israel's Tradition (1994). Lásd még az időről időre megjelenő kutatástörténeti beszámolókat a *Theologische Rundschau* hasábjain: JENNI: Zwei Jahrzehnte Forschung, 1–32, 97–146; RADJAWANE: Das deuteronomistische Geschichtswerk, 177–216; WEIPPERT: Das deuteronomistische Geschichtswerk, 213–249; PREUSS: Zum deuteronomistischen Geschichtswerk, 229–264, 341–395; VEIJOLA, Deuteronomismusforschung, 273–327, 391–424.

4 Leginkább érezhető ez bevezetésében: EISSFELDT: Einleitung in das Alte Testament (1964).

5 Lásd itt: WESTERMANN: Die Geschichtsbücher des Alten Testament (1994).

6 JEPSEN: Die Quellen des Königsbuches (1953).

amennyire én látom, nem is kompatibilis egymással – egymáshoz közelítésükkel kapcsolatban rendkívül szkeptikus vagyok. Kívülálló számára talán egyszerűbbnek, s ezért meggyőzőbbnek tűnhet F. M. Cross tétele 1973-ból: a DTM két redakcióban áll előttünk, s ez nemcsak a redakcionális munka, hanem a teológiai mondanivaló szempontjából is releváns.⁷ Az első redakció tulajdonképpen nem más, mint egy királylista: felsorolja az izraeli királyokat, néhány jellemző megjegyzéssel működésükről, el egészen Jósiásig – tehát ez a gyűjtemény a Kr. e. VII. sz. végén keletkezett! Célja az, hogy legitimálja a reformot: mit csináltak rosszul a királyok, s miért lett szükség a reformra? Tény, éspedig feltűnő: mindenkiről tud rosszat mondani a DTM, csak egy királyról nem: Jósiásról – aki pedig valószínűleg elég jelentéktelen uralkodó volt! A második redakció már a babiloni fogságból származik, s célja a fogság tényének megmagyarázása. A Jósiás utáni királyok pótlása mellett valóban az Istentől elpártolás és hűtlenség teológiai motívuma már mint a fogság tényleges okaként áll előttünk. Hogy e nagyobb művön belül már létezett egy feltételezhetőleg korábbi kompozíció, azt olyan témák mutatják, mint pl. „Jeroboám bűne”⁸, a bételi oltár és elpusztítása Jósiás által, amelyek ugyan jól illeszkednek a későbbi átfogó DTM összefüggésébe is, de képesek arra is, hogy önállóan állva értelmezzük őket. – F. M. Cross annyira meggyőző tudott lenni, hogy még néhány hónappal ezelőtt is hallottam egy amerikai tudóstól: ugyan vannak modernebbek, de még mindig a legvilágosabb Cross tétele! Sok követője is volt/van: R. D. Nelson⁹, R. E. Friedman¹⁰, R. G. Boling¹¹, B. Packham¹², bár meg kell jegyezni, hogy sokan vannak olyanok is, akik szívesen datálják az első verziót még korábbra: Ezékiás idejére (így Packham, de általában azok is, akik a vallásreformokkal foglalkoznak Izrael történetében: Lowery¹³, Hoffmann¹⁴).

A másik vonulatot egy kicsit nehezebb megérteni,¹⁵ mert Németországból jött, M. Noth közvetlen közeléből, s az irodalomkritika, ill. redakciókritika alapos művelésének eredménye. R. Smend maga is M. Noth tanítványa volt (bár saját leírása szerint kapcsolatuk meglehetősen dialektikus volt). Smend inkább arra épít, hogy az egységes DTM-en belül állandóan észlelni lehet irodalomkritikailag világosan

7 CROSS: Canaanite Myth and Hebrew Epic, 274–289.

8 Már DEBUS: Die Sünde Jerobeams (1967), fölfedezte ennek a teologumenonnak a fontosságát. Ő úgy gondolta, hogy ennek a gondolatnak az eredete jóval korábbi kellett legyen, mint a deuteronomista történetírás, jöjjelhet aztán maga a DTM is felhasználja azt.

9 NELSON: The Double Redaction of the Deuteronomistic History (1981).

10 FRIEDMAN: The Exile in Biblical Narrative (1981).

11 R. G. Boling két kommentárt is írt az Anchor Bible sorozatban: Judges (1975) és Joshua (1982).

12 PACKHAM: The Composition of the Deuteronomistic History (1985).

13 LOWERY: The Reforming Kings (1991).

14 HOFFMANN: Reform und Reformen (1980).

15 Az egyik legérdekesebb kötet nyilván a Cynthia Edenburg és J. Pakkala által szerkesztett *Is Samuel Among the Deuteronomists?* (2013) c. kötet, ahol Richard D. Nelson és Walter Dietrich tanulmányai egymás mellett szerepelnek. Ha jól látom, Dietrich cikke kb. azt hozza, amit elvárhatunk a göttingeni iskolától: megerősíti, hogy a történetész és a próféta redakciós réteg elkülöníthető Sámuel személyének a deuteronomisztikus leírásában. Nelson azonban egy kicsit más: ugyan a blokkelmélet mellett változatlanul kitar, azonban azt hangsúlyozza, hogy az egyes mozzanatok redakcionálisan bele vannak szöve a DTM többi darabjaiba. Nyitva hagyhatjuk a kérdést, hogy vajon mit is jelent mindez – lehet, hogy a blokkelmélet további pontosítását, lehet azonban, hogy mégis elképzelhető a két iskola közötti kiegyenlítőds. A jövő fogja eldönteni, hogy melyik esetről van szó!

elválo későbbi kiegészítéseket – amelyek összehasonlítása révén az derül ki, hogy ezek véletlenül sem esetlegesek, hanem egymás mellé állítva különböző teológiai nézeteket képviselnek. Javasolja tehát, hogy a DtrH¹⁶, a deuteronomista történész mellett különböztessünk meg egy DtrN-szerzőt, tehát egy olyan redaktort, aki azt próbálja bemutatni, hogy a királyok és a nép történetében hogyan valósult meg (ill. hogyan nem valósult meg) Isten törvényének végrehajtása. Smend két tanítványa monografikus formában vitte tovább nézetét: W. Dietrich¹⁷ például arra lesz figyelmes, hogy az ítéletes prófécia és a beteljesedés szisztematikusan ismétlődik a Kir-ben (itt talán valami átfedés vehető észre Cross és követői tételével, de a munkamódszer teljesen eltérő). T. Veijola pedig szintén úgy látja, hogy van egy próféta ihetlésű redakció (DtrP), amelyik a királlyal szemben legalábbis kritikus, ha nem is elutasító.¹⁸ Érdekes megfigyelés T. Römer részéről, hogy a DtrH–DtrP–DtrN triász mennyire emlékeztet J. Wellhausen felfogására a Pentateuchus forrásainak keletkezéséről, hogy ti. először a történelem, aztán a próféta és csak legutoljára a törvény jött el Izrael vallásában.¹⁹ Tény, hogy R. Smend minden idők legkiválóbb Wellhausen-kutatója volt – véletlen talán ez az egybeesés? Egy bizonyos: el kellene döntenie, hogy módszertanilag hogyan dolgozunk: blokkelmélettel, avagy forráselmélettel (ill. redakciókritikával)? Tagadhatatlan, hogy főként a Királyok könyveiben több próféta blokk van, ami azt sugallja, hogy esetleg ezek később kerültek a királyok krónikájának együttesébe – talán azzal a céllal, hogy a deuteronomista bizonyítsa: nemcsak az uralkodók, hanem a nép is bűnös, hiszen nem hallgatott a prófétákra. Ugyanakkor Dietrich és Veijola minuciózus redakciókritikai munkája főként Sámuel könyveiben bizonyult meggyőzőnek! A „göttingeni iskola” tagjai között tartjuk még számon Chr. Levint²⁰, de helyeslői között is igen meggyőző nevek vannak: H. Spieckermann²¹, E. Würthwein²² vagy O. Kaiser; M. O’Brian meglehetősen kritikusán tartozhat ebbe a csoportba.²³

A két fő csapás azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy ne lehetnének ettől függetlenül álló nézetek is. Ilyen „Einzelgänger” talán J. Van Seters²⁴, aki mindig meghökken eredeti, rendszerint késői datálással dolgozó teóriáival, s engem például nem győz meg, de kénytelen vagyok elismerni érvelésének összefüggő, értelmes voltát. Ő még azzal lett híres, hogy a J forrást a viták keresztüztüében is megerősítette – igaz, azon az áron, hogy a görög historiográfia hatását feltételezve

16 Eredetileg ugyan németesen, DtrG szerepelt még, lásd SMEND: *Das Gesetz und die Völker*, 494–509.

17 DIETRICH: *Prophetie und Geschichte* (1972).

18 VEIJOLA: *Die ewige Dynastie* (1975), ill. *Das Königtum* (1977).

19 Lásd itt A. de Pury és T. Römer bevezetését a DE PURY–RÖMER–MACCHI: *Israël construit son histoire* (1996): *L’Historiographie deutéronomiste. Histoire de la recherche et enjeux du débat*, 57. lap.

20 A *Verheißung und Rechtfertigung. Gesammelte Studien zum Alten Testament II c.* tanulmánykötet (BZAW 431, Berlin–Boston, De Gruyter, 2013) számos tanulmányt tartalmaz Chr. Levintől, ahol a göttingeni iskola redakciókritikai munkáját megvizsgálhatjuk.

21 SPIECKERMANN: *Juda unter Assur* (1982).

22 WÜRTHWEIN: *Studien zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (1994).

23 O’BRIAN: *The Deuteronomistic History Hypothesis* (1989).

24 VAN SETERS: *The Pentateuch*, 87–111. Az alcím mindazáltal mutatja, hogy Van Seters tudományos alapfeltevése igen eltér M. Noth, de akár csak F. M. Cross nézetétől!

e műben extrém későre datálja: a Kr. e. V. századra.²⁵ Hasonlóan meghökkentő volt számomra, hogy pl. a Dávid trónutódlása történetét egységként fönntartja, de úgy véli, hogy a sikeres Dávid-képet követően a fogság utáni kiegészítés ez az elbeszélő egység, s a deuteronomista átdolgozású Dávid-történetek befejeződtek a 2Sám 7-tel: az örök dinasztia ígéretével. Az érvelés, hangsúlyozom, meggyőző; az eredmény nem mindenütt! Kifejezett követője ezért J. Van Setersnek nem is nagyon van, de S. L. McKenzie²⁶, valamint T. Römer igen közel állnak hozzá.

Negyedik vonulatként azt is meg kell említenünk, hogy vannak olyan hangok is, amelyek megkérdőjelezik a DTM létezését. Itt ugyan nehéz egy csoportról beszélnünk a kutatók között, hiszen több érv is elhangzik a történeti mű létezése ellen – kérdés, hogy ezeknek mekkora súlyuk van. A DTM vége ugyan elég világosan előttünk áll, hiszen a babiloni fogság jó elhatárolásnak tűnik, de eleje már Noth korában vitatott volt: köztudott, hogy Noth elválasztja az 5Móz-t a Pentateuchustól, s inkább Tetrateuchusról beszél. Szerinte az 5Móz inkább a DTM számára kiindulási pont: Mózes halála után megkezdődik Józsue vezetésével a honfoglalás. A Mózes haláláról szóló elbeszélés azonban itt irodalomkritikailag rendkívül zavaró, hiszen úgy tűnik, mintha egy papi jellegű elbeszélést egészítettek volna ki deuteronomisztikus redakcióval – ez azonban anakronizmus, hiszen az előbbi rendszerint későbbre datáljuk.²⁷ S. Mittmann is úgy véli, hogy az általa vizsgált első három fejezet a Deuteronomiumból inkább a DTM bevezetése, s már a honfoglalásra készít fel²⁸ – Noth tétele számára sem kielégítő. Az egyes passzusok irodalomkritikai elhatárolása és hagyományozástörténeti besorolása mellett azonban más érvek is vannak, s inkább a DTM redakcionális munkamódszerét illetik. U. Beckernek bizonyíték van abban, hogy például a Bírak könyvének redakciója (ti. a keretelbeszélések illesztése a nagybírák legendái köré) egészen más jellegű redakció,²⁹ mint amit pl. T. Veijola tud kimutatni a Sámuel könyveiben, ahol a redaktor a szövegegység mélységeiben dolgozik, s apró megjegyzésekkel teljesen átalakítja az előzetesen hagyományozott szöveget. S talán mondhatjuk, hogy ismét más munkamódszer, ha valaki a királyok krónikájának szövegébe pl. egy Illés-ciklust vagy egy Elizeus-ciklust iktat be. Lehet tehát egységes redakcióról beszélni? Vagy talán mégis W. Dietrichnek van igaza, aki minderre csupán annyit válaszolt, hogy a rendelkezésre álló anyag a bírak esetében, ill. a Dávidról szóló elbeszélések esetében annyira eltérő volt, hogy az indokolja az eltérő eljárás módot. E. A.

25 Sokat idézett könyve: VAN SETERS: In Search of History (1983), amely német fordításban Európára is nagy hatással volt.

26 MCKENZIE: The Trouble with the Kings (1991).

27 Újra több tanulmány foglalkozik azzal, hogy talán az M. Noth által preferált „Tetrateuchus” helyett ismét a „Hexateuchus”, de némelyek gondolkodásában akár az „Enneateuchus” irodalmi egységét feltételezzük eredetinek. A jelen vitában eligazít: FREVEL: Die Wiederkehr der Hexateuchperspektive, 13–53. Frevel megpróbál rendet teremteni a különböző redakcionális rétegek relatív kronológiájában – egy meglehetősen nehéz, sőt nehezen is érthető munka ez! Az eredmény szerinte az, hogy különböző kompozíciók egymásutániságát kell feltételeznünk a jelenlegi kanonikus szöveg előállása tekintetében, s így relatív létjogosultsága mindegyik kifejezésnek megvan. – Nem tudjuk magunktól elutasítani azt a benyomást, hogy a Jeremiás könyvének előállításában is hasonló kompozíciók feltételezése történik.

28 MITTMANN: Deuteronomium 1,1–6,3 (1975).

29 BECKER: Richtertum und Königszeit (1990).

Knauf is úgy gondolja, hogy a redakciók célkitűzésének sokasága lehetetlenné teszi, hogy összefüggő műről beszéljünk – fel kellene adni a DTM hipotézisét!³⁰ Ismét helyeselhetünk neki; de ellent is mondhatunk: a bűnvallás teológiája olyan feltűnő és annyira egyedülálló a nemzeti történetírások megszokott műfajában, hogy mindenképpen az egységet is indokolni képes.

Már csak egy kérdésről kell szólnunk, s ez az elmúlt fél évszázad során többször jelentkezett különböző tudósok műveiben: deuteronomiumi szellemben a próféta könyveit is érintette átdolgozás (deuteronomisztikus redakció), ami teljesen logikus, ha azt tekintjük, hogy a deuteronomiumi mozgalom számára a prófétai funkció kiemelkedően fontos. Végső soron a próféta képezik a fogság előtt a királyok ellenpárját, akik mindig figyelmeztetik a népet az Isten iránti hűsége, s az 5Móz is kizárólag a prófétai tevékenységet ismeri el kultuszon kívüli vallásos tevékenységként (a jövendőmondókat, varázslókat és álomlátókat halállal bünteti). Több korábbi tanulmány is egyértelmű rétegeket fedezett fel akár Ámós, akár Hóseás, akár Mikeás könyveiben – Jeremiásról itt most csak azért nem szólnunk, mert ennek a könyvnek az előállása még ennél a problémánál is összetettebb, s bizonytalannal T. Römer nézetét teszi szükségessé a babiloni fogság utáni deuteronomisztikus tevékenységről.³¹ A Tizenkét kisp próféta könyvének előállítását azonban újabban úgy képzelik el, hogy a könyvek egybeszerkesztésének egyik fázisa egy deuteronomisztikus redakció (A. Schar szavával: egy D-Schicht beiktatása) volt.³² Itt csak rövid, de talán meggyőző példákat említsünk: Hóseás könyvében a „Júda-glosszák” vagy a Bét-Áven-kritika sorolható ide, míg Ámósnál a kultusz kritikája, ill. a társadalomkritika mutat fel rokonságot a deuteronomiumi teológiával. Hasonlóképpen a Mi 3,³³ de Zofóniás társadalomkritikáját ehhez a réteghez szokás számítani.³⁴ Ezzel a témával azonban inkább már egy másik konferencia témáját említettük, amit a kommentársorozat előkészítéseként szintén tartani fogunk (*Deo volente* Budapesten): a prófétai korpusz keletkezésének, a prófétai könyvek redakciójának tárgyában.

Összefoglalás aligha szükséges az elhangzottak után. A kommentárok megírásában nyilván az jár el bölcsen, aki a részben egymásnak is ellentmondó hipotézisek hipotetikus voltát a minimumra tudja szorítani, viszont a teológiai mondanivalót annál élesebben tudja előtérbe állítani. Úgy gondolom, döntő lesz eközben, hogy 1. a szerzők egymás között a minimum hipotézisben egyetértsenek; 2. a DTM egyes könyveinek Deuteronomium előtti darabjait kimutassák, s a deuteronomisztikus értelmezés teológiáját felmutassák; 3. a történetábrázolásban annyi közöset mutassanak fel, amennyit lehet, és annyi eltérést, amennyit föltétlenül szükséges.

30 KNAUF: L'»Historiographie Deutéronomiste« (DtrG) existe-t-elle, 409–418.

31 Ez természetesen részletesebb analízist érdemelne. T. Römer többször is nyilatkozott Jeremiás könyvéről. Lásd: RÖMER: Y a t-il une rédaction deutéronomiste dans le livre de Jérémie, 419–441.

32 SCHAR: Die Entstehung des Zwölfprophetenbuches, 156. skk. – A. Schar Jörg Jeremias tanítványa, így értelem-szerűen épít tanára műveire, elsősorban a Magyarországon is ismert kommentárookra, amelyeket Jeremias az ATD sorozatban adott ki (a 24,1 és 24,2 kötetekben): JEREMIAS: Der Prophet Hosea (1983), ill. Amos (1995).

33 Itt szintén lásd Jörg Jeremiás kommentálását az ATD 24,3 köteteként: JEREMIAS: Die Propheten Joel, Obadja, Jona, Micha (2007).

34 A Tizenkét kisp próféta redakciójának legjobb feldolgozása Zofóniás könyvében: IRSIGLER: Zefanja (2002).

Felhasznált irodalom

- BECKER, U.: *Richtertum und Königszeit. Redaktionsgeschichtliche Studien zum Richterbuch* (BZAW 192), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1990.
- BOLING, R. G.: *Joshua* (Anchor Bible), Garden City, Doubleday, 1982.
- BOLING, R. G.: *Judges* (Anchor Bible), Garden City, Doubleday, 1975.
- CROSS, F. M.: *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1973.
- DEBUS, J.: *Die Sünde Jerobeams. Studien zur Darstellung Jerobeams und der Geschichte des Nordreichs in der deuteronomistischen Geschichtsschreibung* (FRLANT 93), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- DIETRICH, W.: *Prophezie und Geschichte. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (FRLANT 108), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972.
- EDENBURG, C.–PAKKALA, J. (ed.): *Is Samuel Among the Deuteronomists? Current Views on the Place of Samuel in a Deuteronomistic History*, Atlanta, SBL, 2013.
- EISSFELDT, O.: *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), 31964.
- FREVEL, CHR.: Die Wiederkehr der Hexateuchperspektive. Eine Herausforderung für die These vom Deuteronomistischen Geschichtswerk, in Stipp, H.-J. (Hrsg.): *Das deuteronomistische Geschichtswerk* (ÖBS 39), Frankfurt u.a.: P. Lang, 2011, 13–53.
- FRIEDMAN, R. E.: *The Exile in Biblical Narrative* (HSM 22), Atlanta, Scholars Press, 1981.
- HOFFMANN, H.-D.: *Reform und Reformen. Untersuchungen zu einem Grundthema der deuteronomistischen Geschichtsschreibung* (ATHANT 60), Zürich, TVZ, 1980.
- IRISGLER, H.: *Zefanja* (HThKAT), Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2002.
- JENNI, E.: Zwei Jahrzehnte Forschung an den Büchern Josua bis Könige, in *Theologische Rundschau* 27 (1961), 1–32, 97–146.
- JEPSEN, A.: *Die Quellen des Königsbuches*, Halle, M. Niemeyer, 1953.
- JEREMIAS, J.: *Amos* (ATD 24,2), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.
- JEREMIAS, J.: *Der Prophet Hosea* (ATD 24,1), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.
- JEREMIAS, J.: *Die Propheten Joel, Obadja, Jona, Micha* (ATD 24,3), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
- KNAUF, E. A.: L'«Historiographie Deutéronomiste» (DtrG) existe-t-elle?, in Pury, A. de–Römer, T.–Macchi, J.-D.: *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève, Labor et Fides, 1996, 409–418.
- KNOPPERS, G. N.–McCONVILLE, J. G. (ed.): *Reconsidering Israel and Judah. Recent Studies on the Deuteronomistic History*, Winona Lake (IN), Eisenbrauns, 2000.
- LOHFINK, N.: Was There a Deuteronomistic Movement?, in Shearing, L. S.–McKenzie, S. L. (ed.): *Those Elusive Deuteronomists. The Phenomenon of Pan-Deuteronomism* (JSOTSup 268), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1999, 36–66.

- LOWERY, R. H.: *The Reforming Kings. Cults and Society in First Temple Judah* (JSOTSup 120), Sheffield, Academic Press, 1991.
- MCKENZIE, S. L.: *The Trouble with the Kings. The Composition of the Book of Kings in the Deuteronomistic History* (VTS 42), Leiden, Brill, 1991.
- MCKENZIE, S. L.–GRAHAM, M. P. (ed.): *The History of Israel's Tradition. The Heritage of Martin Noth* (JSOTSup 182), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1994.
- MITTMANN, S.: *Deuteronomium 1,1–6,3. Literarkritisch und traditionsgeschichtlich untersucht* (BZAW 139), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1975.
- NELSON, R. D.: *The Double Redaction of the Deuteronomistic History* (JSOTSup 18), Sheffield, JSOT Press, 1981.
- NOTH, M.: *Überlieferungsgeschichtliche Studien*, Halle, M. Niemeyer, 1943.
- O'BRIAN, M.: *The Deuteronomistic History Hypothesis: A Reassessment* (OBO 92), Freiburg–Göttingen, Universitätsverlag–Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
- PACKHAM, B.: *The Composition of the Deuteronomistic History* (HSM 35), Atlanta, Scholars Press, 1985.
- PREUSS, H.-D.: Zum deuteronomistischen Geschichtswerk, in *Theologische Rundschau* 58 (1993), 229–264, 341–395.
- PURY, A. de–RÖMER, T.–MACCHI, J.-D.: *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève, Labor et Fides, 1996.
- RADJAWANE, A. N.: Das deuteronomistische Geschichtswerk. Ein Forschungsbericht, in *Theologische Rundschau* 38 (1974), 177–216.
- RÖMER, T.: Y a-t-il une rédaction deutéronomiste dans le livre de Jérémie?, in *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève, Labor et Fides, 1996, 419–441.
- SCHAT, A.: *Die Entstehung des Zwölfprophetenbuches. Neubearbeitungen von Amos im Rahmen schriftenübergreifender Redaktionsprozesse* (BZAW 260), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1998.
- SETERS, J. VAN: *In Search of History*, New Haven, Yale University Press, 1983.
- SETERS, J. VAN: *The Pentateuch. A Social-Science Commentary*, Sheffield, Academic Press, 1999.
- SMEND, R.: Das Gesetz und die Völker. Ein Beitrag zur deuteronomistischen Redaktionsgeschichte, in Wolff, H. W. (Hrsg.): *Probleme biblischer Theologie* (FS G. von Rad), München, Chr. Kaiser, 1971, 494–509.
- SPIECKERMANN, H.: *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit* (FRLANT 129), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1982.
- VEIJOLA, T.: *Das Königtum in der Beurteilung der deuteronomistischen Historiographie. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung*, Helsinki, 1977.
- VEIJOLA, T.: Deuteronomismuskforschung zwischen Tradition und Innovation, in *Theologische Rundschau* 67 (2002), 273–327, 391–424.
- VEIJOLA, T.: *Die ewige Dynastie. David und die Entstehung seiner Dynastie nach der deuteronomistischen Darstellung*, Helsinki, 1975.
- WEIPPERT, H.: Das deuteronomistische Geschichtswerk. Sein Ziel und Ende in der neueren Forschung, in *Theologische Rundschau* 50 (1985), 213–249.

- WESTERMANN, C.: *Die Geschichtsbücher des Alten Testament. Gab es ein deuteronomistisches Geschichtswerk?* (ThB 87), Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1994.
- WILSON, R. R.: Who Was the Deuteronomist? (Who Was Not the Deuteronomist?): Reflections on Pan-Deuteronomism, in Shearing, L. S.–McKenzie, S. L. (ed.): *Those Elusive Deuteronomists. The Phenomenon of Pan-Deuteronomism* (JSOTSup 268), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1999, 67–82.
- WÜRTHWEIN, E.: *Studien zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (BZAW 227), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1994.